

יסודות ומבוא להלכות תפילה (יחידה 2) מצוות קריאת שמע והזכרת יציאת מצרים

יחידה מספר 2

אנו קוראים את קריאת שמע ערב ובוקר בכל יום תמיד. אנו מסמיכים את הקריאה הזאת לתפילת ערבית ושחרית. לפני שנעסוק בהלכות קריאת שמע ותפילה, עלינו לברר את יסודות ושורשי המצווה הזאת. בשיעור זה נברר כיצד נוצרה קריאה זו. מה מתוכה הוא מצווה מן התורה, ומה דרבנן? האם הזכרת יציאת מצרים בפרשת ציצית היא מצווה בפני עצמה, והאם היא חלק מהותי ממצוות קריאת שמע, או נספחת אליה, ומדוע?

מצוות קריאת שמע

"ודברת בס" – מה כתוב בפסוקים?

בשני מקומות בתורה מחזרת מצווה לשנן את דברי התורה בשכבנו ובקומנו –

דברים פרק ו, ו-ז

וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוְנֶךָ הַיּוֹם עַל לְבָבְךָ: וְשָׁנַנְתָּם לְבָנֶיךָ וְדַבַּרְתָּ בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלַכְתְּךָ בַּדֶּרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ:

דברים פרק יא, יח-יט

וְשָׁמַרְתָּ אֶת דְּבָרֵי אֱלֹהֵי עַל לְבָבְךָ וְעַל נַפְשְׁךָ וּקְשַׁרְתָּם אִתָּם לְאוֹת עַל יָדְכֶם וְהָיוּ לְטוֹטְפוֹת בֵּין עֵינֵיכֶם: וְלִמְדַתְּם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם לְדַבַּר בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלַכְתְּךָ בַּדֶּרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ:

מתוך הציווי ללמד את הבנים לדבר בס" בשכבך ובקומך", נמצאנו למדים שאף אנו (בני אבותינו) מצווים לשננם בוקר וערב.

את מה בדיוק יש לשנן בוקר וערב? לכאורה שינון הפסוק הזה בלבד אינו משמעותי במיוחד (חשבו על ציווי לקרוא את המשפט "יש לקרוא את המשפט הזה בכל יום" בכל יום. לכאורה שינון משפט זה מדי יום לא יקדם אותנו יותר מדי), מה גם שהוא אינו ממצה את הציווי שבפסוק. הציווי בפסוק הוא לשנן ולדבר את "הדברים האלה", כלומר, הדברים שנאמרו באותו ההקשר.

מהו ההקשר? ביחס לפרשת שמע (דברים פרק ו פסוקים ד-ט) לכאורה ניתן להצביע על שני הקשרים –

א. ההקשר המצומצם – קבלת ה' כאלוהינו, האחד, והזכרת אהבתו. בהכללה היינו אומרים – קבלת עול מלכות שמיים.

ב. ההקשר הרחב – פרשה זו מגיעה מיד לאחר שחזור מתן תורה ועשרת הדברות בהר סיני (פרקים ד-ה). "הדברים האלה אשר אנכי מצווך היום" הם המצוות שניתנו בסיני.

פרק יא עוסק בשכר על עשיית המצוות (אם שמעו תשמעו ... ונתתי מטר ארצכם בעתו) והעונש על אי עשייתן (פן יפתה לבבכם וסרתם ... ועצר את השמיים ולא יהיה מטר). מהו הציווי לשים וללמד את "דברי אלה"? גם כאן לכאורה ניתן להעלות שני כיוונים, המתאימים ומקבילים לאפשרויות הקודמות –

א. השכר והעונש. ללמוד וולהזכיר שהקב"ה מיטיב עם הצדיקים ומרע לרשעים.

ב. הדברים בגינת השכר והעונש ניתנים. כלומר – לימוד מצוות התורה. מצוות הלימוד איננה לומר שיש שכר ועונש, אלא ללמוד את המצוות, שבגינתן נקבל שכר.

לכאורה לפי הכיוון הראשון שהצענו ביחס לכל אחת מהפרשיות, מצוות קריאת שמע מן התורה היא לשנן את הפרקים הללו ערב ובוקר. לפי הכיוון השני ניתן להציע אחד משני כיוונים –

א. מצווה ללמוד משהו מתוך מצוות התורה ערב ובוקר.

ב. מצווה כללית ללמוד תורה, ושהתורה תאפוף את המציאות והמחשבה שלנו.

הכיוון האחרון מתחזק מתוך קריאה כללית יותר של הפסוקים. איננו מקפידים להתיישב בבתינו מדי יום ולקרוא תורה, וכן איננו יוצאים לדרך בכדי לקרותה. אם כן, כיצד אנו מקיימים "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך"? לכאורה מובן לנו שכוונת הציוויים הללו היא שהתורה תאפוף אותנו בכל מקום שאנו נמצאים. אין ציווי דווקא לשבת או דווקא ללכת, וכך גם אין ציווי דווקא לשכב או לקום. זו דרך פיוטית לומר – מתי יש ללמוד תורה? תמיד! איזו תורה צריכים ללמוד? – תורה. אין סיבה להניח שיש ציווי לקרוא דווקא את

- הפרשיות הללו, ודווקא במקום חמץ מסוים. אדרבה – הפיוטית של הפסוק מנסה לומר את ההיפך – שאי אפשר לקיים את המצווה הזאת וללכת הביתה, בגלל שגם בדרך הביתה חובת המצווה שבה! לסיכום – הצענו שלושה כיוונים –
- א. יש מצווה לקרוא דווקא את פרשת קבלת מלכותו יתברך ופרשת השכר והעונש מדי יום, ערב ובוקר.
 - ב. יש מצווה ללמוד את מצוות התורה בוקר וערב.
 - ג. המצווה היא ללמוד תורה, בכלל. אם נלמד תורה, אנו עוסקים במעמד הר סיני (אליו מתייחס פרק ו בספר דברים) ומתוך לימוד וקיום התורה נוודא שאנו בצד של קבלת השכר, ולא, חלילה, העונש.

סוגיית הגמרא ושיטות הראשונים

לכאורה מן הסוגיה משמע שהדברים נתונים במחלוקת בין האמוראים –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כא עמוד א

אמר רב יהודה (אמר שמואל) ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא - אינו חוזר וקורא, ספק אמר אמת ויציב, ספק לא אמר - חוזר ואומר אמת ויציב. מאי טעמא - קריאת שמע דרבנן, אמת ויציב דאורייתא. - מתיב רב יוסף: ובשכבך ובקומך! - אמר ליה אביי: ההוא בדברי תורה כתיב... ורבי אלעזר אמר: ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא - חוזר וקורא קריאת שמע, ספק התפלל ספק לא התפלל - אינו חוזר ומתפלל. ורבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו.

רש"י מסכת ברכות דף כא עמוד א

קריאת שמע דרבנן - לקמן פריך לה. אמת ויציב דאורייתא היא - שמזכיר בה יציאת מצרים, דחיובא דאורייתא היא, דכתיב למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים (דברים ט"ז ג). חוזר וקורא קריאת שמע - קסבר: קריאת שמע דאורייתא היא. ולואי שיתפלל אדם כל היום - בהלכות גדולות פסק: הלכה כרבי יוחנן בספק, והלכה כשמואל בודאי התפלל.

תברותא ברכות דף כא עמוד א

אמר רב יהודה (אמר שמואל): אדם אשר ספק אם קרא קריאת שמע, ספק לא קרא - אינו חוזר וקורא אותה. אבל ספק אם אמר ברכת אמת ויציב, ספק לא אמר [וכן הוא מסופק אם אמר פרשת יציאת שיש בה הזכרת יציאת מצרים] - חוזר ואומר אמת ויציב. מאי טעמא ב"אמת ויציב" חוזר ובקריאת שמע אינו חוזר? משום שמצות קריאת שמע היא רק חובה דרבנן, ואילו ברכת אמת ויציב היא מצוה דאורייתא, כיון שיש בה הזכרת יציאת מצרים שהיא מצוה מן התורה. מתיב רב יוסף: כיצד אמרת שקריאת שמע היא רק מדרבנן? והרי מצותה מפורשת בתורה, שנאמר בה [דברים ו ז] "ובשכבך ובקומך!!" אמר ליה אביי: ההוא קרא - בדברי תורה כתיב. שמצוה לעסוק בהם ביום ובלילה, אך אין מצוה מן התורה לקרוא דוקא את פרשת "שמע ישראל".... ורבי אלעזר אמר: ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא - חוזר וקורא קריאת שמע, כי לדעתו חיוב קריאת שמע הוא מן התורה. אבל ספק התפלל ספק לא התפלל - אינו חוזר ומתפלל. כי לדעתו חיוב תפילה הוא רק מדרבנן. ורבי יוחנן אמר: ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו. ולכן גם כשיש לו ספק אם התפלל, צריך לחזור ולהתפלל.

מן הדברים עולה שלפי רבי אלעזר ורב יוסף ישנה חובה מן התורה לקרוא דווקא את פרשיות שמע. לפי שמואל ואביי החובה היא ללמוד תורה, באופן כללי, ולא דווקא לקרוא את הפרשיות הללו. לשיטתם, קריאת פרשיות שמע, בדווקא, היא מדרבנן. הרי"ף פוסק נגד שמואל –

רי"ף מסכת ברכות דף יב עמוד ב

ולית הלכתא כשמואל דאמר קריאת שמע דרבנן, דקיימא לן קריאת שמע דאורייתא וכך פוסק גם הרמב"ם –

ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה י

והמצוה העשירית היא שצונו לקרוא קריאת שמע בכל יום ערבית ושחרית, והוא אמרו יתעלה "ודברת בס בשבתך בביתך וגו' ובשכבך ובקומך"

ראשונים אחרים חולקים על כך –

חיזושי הריטב"א מסכת ברכות דף כא עמוד א

לא אמרה תורה מקריאת שמע דווקא, אלא שיקרא בתורה בכל מקום שירצה, ומה שאנו קורין זאת הפרשה דווקא אינו אלא מדרבנן

כך גם מבארים תלמידי רבינו יונה (להלן – תר"י) את דברי שמואל –

תלמידי רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יב עמוד ב

סבירא ליה לשמואל דקריאת שמע דרבנן. ואף על פי שכתוב בתורה "ובשכבך ובקומך", סבירא ליה לשמואל שלא אמרה תורה דוקא קריאת שמע, אלא שיקרא בתורה בכל מקום שירצה. ומה שאנו קורין זאת הפרשה דוקא אינו אלא מדרבנן

גם בעלי התוספות פוסקים שקריאת פרשיות שמע היא מדרבנן –

תוספות מסכת בבא קמא דף פז עמוד א

לא מחייבי אלא מדרבנן דק"ש דרבנן היא, כדאמר במי שמתו (ברכות דף כא).

הרא"ש בתוספותיו מציע שגם רבי אלעזר אינו חולק על כך שקריאת פרשיות שמע היא חובה מדרבנן –

תוספות הרא"ש מסכת ברכות דף כא עמוד א

רבי אלעזר אמר ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא יחזור ויקרא. ואפילו אי סבירא ליה קריאת שמע דרבנן, חמירא ליה מתפלה משום דאית בה קבלת עול מלכות שמים

שימו לב שבגמרא שמואל מסביר שקריאת שמע דרבנן, ואילו רבי אלעזר אינו אומר מפורשות שהיא מדאורייתא. כלומר, יתכן ושמואל ורבי אלעזר מסכימים שקריאת שמע דרבנן. החמתו של רבי אלעזר נובעת מהחשיבות של קריאת שמע, גם אם חיובה מדרבנן.

ממקומות אחרים אכן משמע שחובת קריאת שמע היא מדאורייתא.

בסוגיה במסכת מנחות (דף מג ע"ב) רבי שמעון דורש מהפסוק "וראיתם אותו" שאין חובת לבישת יציאת אלא בבגדים שלובשים בשעות הראיה, דהיינו ביום. לאור זאת, כסות לילה פטור מציצית. הגמרא מבררת מה חכמים, החולקים על רבי שמעון, לומדים מהפסוק –

תלמוד בבלי מסכת מנחות דף מג עמוד ב

ורבנן האי וראיתם אותו מאי עבדי ליה? מיבעי להו לכדתניא: וראיתם אותו וזכרתם - ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת התלויה בו, ואיזו זו? זו קרית שמע, דתנן: מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן

חכמים רואים בפסוק זה מקור לקביעת הלכה בהלכות קריאת שמע. לכאורה משמע שמצוות קריאת שמע היא מדאורייתא! בעלי התוספות מתייחסים לכך –

תוספות מסכת מנחות דף מג עמוד ב

ואיזו זו זו קרית שמע - אסמכתא בעלמא דקרית שמע דרבנן

ודאי שבעלי התוספות סוברים שקריאת פרשיות שמע איננה חובה מן התורה. האם הם סוברים כריטב"א ותר"י?

לכאורה לא. לפי פירוש הריטב"א ותר"י, אין סיבה לבאר שמדובר באסמכתא. אמנם הריטב"א ותר"י סוברים שהתוכן שיש לקרוא בוקר וערב איננו תוכן מוגדר, אך הזמנים המוגדרים, "בשכבך ובקומך", הן חיוב תורה. לשיטתם, הלימוד יאמר שכאשר ניתן לראות את הציצית (להבחין בין התכלת לבין הלבן שבה) יש חובה לקיים את מצוות קריאת שמע של שחר. אם המצווה מדאורייתא היא לקרוא פרק כלשהו, ולא דוקא את פרשיות קריאת שמע, הרי שהדרשה תתייחס לחובה זו! כלומר, מדאורייתא, בשעה שמזהים את ההבדל בין תכלת ללבן חלה חובה לקרוא פרק כלשהו בתורה. חז"ל עיצבו את המצווה ובחרו את פרשיות קריאת שמע! בעלי התוספות סוברים שגם אין הגדרת זמן מחייבת לקריאת שמע. אם המצווה היא לקרוא ערב ובוקר, ודאי שיש ערך להגדיר מהו "בוקר" לעניין זה. אך בעלי התוספות אומרים שגם הגדרת הבוקר, העולה מדרשה זו, היא אסמכתא בלבד!¹

¹ בסוגיה, רבי שמעון דורש את הפסוק "וראיתם אותו וזכרתם". הגמרא שואלת על חכמים מה הם לומדים מהדרשה, תשובתם היא דרשה זו – בשעה שרואה זו שעת זכירה. כאשר בעלי התוספות אומרים שדרשה זו היא אסמכתא, לכאורה שאלת הגמרא חוזרת – אם כך, מה למדו חכמים מהדרשה?

לביאורנו בריטב"א ותר"י אין קושי. הדרשה מגדירה את זמני החיוב, מדאורייתא. אמנם החובה איננה לקרוא את הפרשיות הללו, אך גם לשיטתו יש זמני חיוב מוגדרים.

מסתבר שבעלי התוספות סוברים שאין הכרח ללמוד מדרשה זו דבר. אך תשומת לב לנקודה זו, שלפי בעלי התוספות הגמרא בעצם לא ענתה על השאלה שהיא הציבה, מחדד שהם מסרבים ללמוד כדברי הריטב"א ותר"י.

מתברר שלפי בעלי התוספות, "בשכבך ובקומך" איננו מביע ציווי וחובה לקרוא את פרשיות קריאת שמע בדווקא, ואף לא ללמוד פרשיות אחרות בתורה בשעות מוגדרות. לשיטתם, "הוא בדברי תורה כתיב" מתייחס למצווה כללית ללמוד תורה, ולא לחובה ללמוד תורה בעת קימה ושכיבה בדווקא. ראה נוספת לכך שבעלי התוספות סבורים כך עולה מדברי תוספות בדף שלנו. המשנה הראשונה במסכת (ובש"ס!) שואלת מתי הוא זמן קריאת שמע של ערבית. הגמרא שואלת – באיזה הקשר פתאום נשאלת השאלה הזאת? ומדוע השאלה מתחילה מערבית דווקא?

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף ב עמוד א

גמרא. תנא היכא קאי דקתני מאימתי? ותו, מאי שנא דתני בערבית ברישא? לתני דשחרית ברישא! - תנא אקרא קאי, דכתיב בשכבך ובקומך

חברותא ברכות דף ב עמוד א

תנא היכא קאי!! היכן עומד התנא בלימודו!! דהיינו, להיכן הוא מתייחס בדבריו לגבי זמן קריאת שמע, דקתני "מאימתי", ששאלתו היא אימתי הוא זמן החיוב של הקריאה, בעוד שאת עצם החיוב עצמו לקרוא קריאת שמע פעמיים ביום, בשחרית ובערבית, הוא עדיין לא שנה במשנה!! ותו, עוד יש לשאול: מאי שנא דתני דיני קריאת שמע דערבית ברישא, והרי יותר ראוי לתני דין קריאת שמע דשחרית ברישא, כפי שמצינו לגבי קרבן תמיד, שכתבה התורה דין תמיד של שחר לפני תמיד של בין הערביים. מתרצת הגמרא: תנא, אקרא קאי. דברי התנא מתייחסים לכתוב בתורה, ולכן לא שנה התנא שיש חיוב לקרוא קריאת שמע בשחרית ובערבית, דכתיב, "בשכבך ובקומך", ומכאן יודעים אנו שיש מצוה לקרות את שמע פעמיים ביום, בזמן שכיבה ובזמן קימה

תוספות מסכת ברכות דף כא עמוד א

הא דאמרין לעיל בפרק קמא (דף ב.) בערב משום דכתיב ובשכבך אסמכתא בעלמא הוא²

כאמור, אמנם הריטב"א ותר"י חולקים על קיומו של תוכן מוגדר שיש לקרוא בוקר וערב. אך הם אינם חולקים על כך שהמצווה מוגדרת לזמנים מסוימים. לשיטתם, "בשכבך" אכן מורה על חובה ללמוד לעת ערב. אמנם אין חובה לקרוא את הפרשיות הללו, אך יש חובה ללמוד משהו בשעה מוגדרת! בעלי התוספות שוב חולקים על הגדרת הזמן שבמצווה. שוב מוכח שלפי בעלי התוספות "בשכבך ובקומך" הוא כמו "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך" – צורה פיוטית לתאר איך התורה צריכה לאפוף את חיינו. ראוי להדגיש שיש כאן שני מובנים למושג "קריאת שמע דרבנן". לפי הריטב"א ותר"י, החובה לקרוא משהו מהתורה ערב ובוקר היא מדאורייתא. מדרבנן יש חובה לקרוא את הפרקים הללו בדווקא. לפי בעלי התוספות, אין מצווה שכזו מן התורה כלל. יש מצווה כללית ללמוד תורה, "והגית בו יומם ולילה", אך כוונת הפסוקים היא שחיינו יהיו מלאים בתורה.. "קריאת שמע דרבנן" לשיטתם היא יצירה חז"לית לחלוטין.

כאמור לעיל, הצענו שלוש אפשרויות להבנת פסוקי "בשכבך ובקומך". כעת נוכל גם לשייך אותם לראשונים שונים –

- א. חובה מן התורה לקרוא את פרשיות קריאת שמע ערב ובוקר – כך שיטת הריף והרמב"ם.
- ב. חובה מן התורה לקרוא משהו מן התורה ערב ובוקר. חז"ל תיקנו לקרוא דווקא את הפרשיות הללו – כך סוברים הריטב"א ותר"י.
- ג. יש מצווה כללית ללמוד תורה, תמיד. הקביעה לקרוא משהו בשעת הערב ובשעת הבוקר היא יצירה של חז"ל – כך סוברים בעלי התוספות.

נציין כעת, כאמירה כללית שלא נשוב עליה בכל פעם בהמשך – בסוגיות רבות (שחלקן יובאו בהמשך) משמע שחז"ל דורשים את פסוקי התורה במסגרת חובת קריאת שמע. באופן כללי, הסבר כל הגמרות הללו יהיה בהתאם – לפי הרמב"ם – זו דרשת מצוות התורה. לפי בעלי התוספות – זו אסמכתא לדין בדין דרבנן. לפי הריטב"א ותר"י – הדרשות המגדירות את זמן המצווה בדרך כלל יהיו דרשות גמורות. הדרשות המגדירות את תוכן המצווה בדרך כלל יהיו אסמכתאות. יש לציין שמחלוקת זו משפיעה על גמרא נוספת שראינו בדרך אגב בשיעור הקודם. במשנה נאמר שנשים פטורות מקריאת שמע. אומרת הגמרא –

² יתכן וניסוח הגמרא מחזק את דברי בעלי התוספות. אם "בשכבך" אינו ציווי שנקרא משהו מן התורה לעת ערב, הפתעת הגמרא מובנת יותר. הגמרא שואלת – היכן נאמר שיש חובה לקרוא משהו בערב, שפתאום המשנה קופצת ישירות לשאלה ממתי מקיימים את החובה? וכי הגמרא לא הכירה את הפסוקים? הפתעה זו מובנת יותר אם מדובר באסמכתא.

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כ עמוד ב

קריאת שמע, פשיטא! מצות עשה שהזמן גרמא הוא, וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות! - מהו דתימא: הואיל ואית בה מלכות שמים - קמשמע לן

לפי הרמב"ם תר"י והריטב"א, קריאת שמע היא מצוות עשה שהזמן גרמא, שהרי זמן השכיבה חזן הקימה מחייבים (אמנם לשיטת הריטב"א ות"י החובה רחבה יותר, אך היא עדיין מוגדרת לפי זמן). לפי בעלי התוספות, אין במצווה דאורייתא חובה התלויה בזמן. בשיעור הקודם למדנו שלפי בעלי התוספות, נשים פטורות גם ממצוות דרבנן שהזמן גרמן. לשיטתם, הגמרא אומרת שמכיוון שזו מצווה דרבנן שהזמן גרמא, נשים פטורות.³

מחלוקת הבבלי והירושלמי

לכאורה יש מקום לתלות את הדברים במחלוקת בין הבבלי והירושלמי!

תלמוד בבלי מסכת שבת דף יא עמוד א

תניא: חברים שהיו עוסקים בתורה - מפסיקין לקריאת שמע, ואין מפסיקין לתפלה. אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא כגון רבי שמעון בן יוחי וחבריו, שתורתן אומנותן. אבל כגון אנו - מפסיקין לקריאת שמע ולתפלה כלומר, גם רשב"י וחבריו, שלימוד התורה שלהם הוא במדרגה גבוהה באופן שאיננו מסוגלים לתאר, נדרשים להפסיק את לימודם בכדי לקרוא את קריאת שמע. לעומת זאת -

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת ברכות פרק א הלכה ב

תנינן מפסיקין לקרית שמע ואין מפסיקין לתפילה. אמר רבי אחא קרית שמע דבר תורה ותפילה אינה דבר תורה ... רבי יוחנן בשם רבי שמעון בן יוחי כגון אנו שעוסקים בתלמוד תורה אפילו לקרית שמע אין אנו מפסיקין ... ולא מודה רשב"י שמפסיקין לעשות סוכה ולעשות לולב! ... טעמיה דרשב"י: זה שינון וזה שינון, ואין מבטל שינון מפני שינון מדברי רשב"י בירושלמי עולה שקריאת שמע זה בסך הכל "שינון". לכאורה מדבריו משמע כדברי הריטב"א ות"י - מצוות קריאת שמע מדאורייתא היא לשנן משהו ערב ובוקר. מכיוון שרשב"י משנן כל הזמן, ומקיים בכך את המצווה מן התורה, אין הצדקה לבטלו מלימודו רק בכדי לעמוד במה שקבעו חז"ל, שישנן דווקא את הפרקים הללו (כעין זה כתב בקרן אורה מסכת ברכות דף ג עמוד א אות ז). ברם, יתכן ובירושלמי חלקו תנאים במחלוקת זו -

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת ברכות פרק א הלכה ה

מפני מה קורין שתי פרשיות הללו בכל יום? רבי לוי ורבי סימון. רבי סימון אמר: מפני שכתוב בהן שכיבה וקימה, רבי לוי אמר: מפני שעשרת הדברות כלולין בהן יתכן וכוונת רבי סימון היא שהחובה לקרוא את פרשיות קריאת שמע בוקר וערב נלמדת מהפסוקים "בשכבך ובקומך", כפסק הרמב"ם והריף. רבי לוי דוחה את ההלכה הזאת, ואומר שחז"ל תיקנו לקרוא את פרשיות שמע מפני חשיבותן. מדוע הוא אינו לומד שיש חובה לקרוא אותן בדווקא, כמו שכתוב בפסוק "בשכבך ובקומך"? לפי בעלי התוספות, זו אסמכתא, וכוונת הפסוק היא לצוות על כך שלימוד התורה באופן כללי יאפוץ את חיינו. לפי הריטב"א ות"י - ישנה מצווה לקרוא פרשיות מסוימות. כוונת השאלה היא לברר מדוע חז"ל בחרו את הפסוקים הללו בדווקא בכדי לקיים את המצווה הזאת.⁴ ברם, הקרן אורה מוכיח מעצם השאלה שכל האמוראים בסוגיה זו מניחים שחז"ל הם שבחרו את הפרשיות הללו -

³ ברם, בשיעור הקודם למדנו שלפי רש"י אין פטור של מצוות עשה שהזמן גרמא במצוות דרבנן. אין חולק בגמרא כאן שנשים פטורות מקריאת שמע מכיוון שהיא מצווה שהזמן גרמא. אם כן, רש"י בהכרח סובר כרמב"ם או הריטב"א, ולא כבעלי התוספות (כך מוכיח השאגת אריה [סימן א] שרש"י סובר כתר"י).

⁴ שתי הערות:

- א. בתחילת השיעור ציינו שהפרקים הקודמים בספר דברים עוסקים במתן תורה. יתכן וזו כוונת השאלה והתשובה, לפי שיטה זו - מכיוון שהעיקר הוא לעסוק בתורה, מדוע נבחרו הפרקים הללו? תשובה: מפני שעיקר מתן תורה הוא עשרת הדברות, ועשרת הדברות כלולים בפרשיות אלה.
- ב. בהמשך נלמד שלפי ראשונים רבים מצות קריאת שמע מדאורייתא מתקיימת בקריאת הפסוק הראשון (ואולי גם השני). הפוסקים מביאים ראיה לשיטתם מדברי רבי לוי - קריאת שני הפרקים איננה חלק מהמצווה מן התורה.

קרבן אורה מסכת ברכות דף ג עמוד א אות יז

מה זו שאלה "מפני מה קורים פרשיות הללו" אי נימא דמן התורה הם? אלא שמע מינה דחכמים קבעו הפרשיות האלו

❖ הרחבות – מקורות נוספים בהם משמע שלפי הירושלמי מצוות קריאת שמע היא "שינון"

האם שמואל סובר כירושלמי, ואינו מסתדר עם הבבלי? השאגת אריה מיישב את דבריו בדומה לדברי התוספות רא"ש שלמדנו לעיל –

שו"ת שאגת אריה (ישנות) סימן א

נראה לי דלשמואל היינו טעמא דמפסיקין לקריאת שמע אף על גב דלחברים העוסקים בתורה קריאת שמע אינה אלא מדרבנן, דכיוון דאית בה קבלת עול מלכות שמים, החמירו בה חכמים יותר מתפלה, וחיבו להפסיק לחברים העוסקים בדברי תורה

(השאגת אריה פוסק למעשה כשיטה שהצגנו בשם הריטב"א ותר"י, לכן הוא כותב ש"לחברים העוסקים בתורה קריאת שמע אינה אלא מדרבנן", שהרי יוצאים ידי חובת לימוד ערב ובוקר בשאר לימודם. ברם העיקרון של התירוץ מתאים גם לדברי בעלי התוספות).

סיכום:

פעמיים בתורה נאמר שיש לדבר בדברי התורה. יש מקום להתלבט בכוונת התורה. הצענו שלוש אפשרויות, ואף מצאנו סימוכין להם בדברי הראשונים –

- א. לפי הריף והרמב"ם ישנה חובה מן התורה לקרוא את הפרשיות הללו בוקר וערב.
 - ב. לפי הריטב"א ותר"י ישנה חובה מן התורה לקרוא פרשה כלשהי מן התורה בוקר וערב. חז"ל תיקנו לקרוא דווקא את הפרשיות הללו.
 - ג. לפי בעלי התוספות הפסוק בה ללמדנו חובה כללית ללמוד תורה, תמיד. ניסוח הפסוק נועד להדגיש שהדיבור בדברי תורה אמור לאפוף את חיינו. חז"ל יצרו את מצוות קריאת שמע, כדי שאדם יקבל על עצמו עול מלכות שמיים וילמד תורה ערב ובוקר.
- במחלוקת זו תלינו מספר מקורות קדומים –

1. במסכת ברכות (כא) ישנה מחלוקת אם מי שספק אם קרא קריאת שמע נדרש לעשות זאת שוב. שמואל אומר שקריאת שמע היא מדרבנן, ואין צורך לחזור. רבי אלעזר אומר שצריך לחזור. הריף תולה בדברי רבי אלעזר שמצוות קריאת שמע דאורייתא. ברם, רבי אלעזר אינו אומר שזהו הטעם לחזרה. יתכן והוא מסכים עם שמואל, שהמצווה היא מצווה דרבנן (ולכן הוא אינו מתווכח עם טענה זו של שמואל), אך סובר שחז"ל תיקנו שיחזור. שמואל אומר שמה שנאמר בתורה "ובשכבך ובקומך" "בדברי תורה כתיב". לכאורה ניסוח זה מחזק את דברי תר"י והריטב"א, שהסוברים שקריאת שמע איננו חיוב תורה מסכימים שמצוות התורה עוסקת בלימוד תורה כלשהו. לפי שיטתם – לימוד תורה לבחירת האדם, בשעות המוגדרות של המצווה. לפי תוספות – מצווה כללית ללמוד תורה.
2. מדברי הבבלי (מסכת שבת דף יא ע"א) עולה שגם העוסקים בדברי תורה נדרשים להפסיק את לימודם בכדי לקרוא קריאת שמע. עולה מכך שקריאת שמע היא מצווה שונה מלימוד תורה. לעומת זאת, בירושלמי נאמר שרשב"י וחבריו, שתורתם אומנותם, אינם נדרשים לפסוק מלימודם, שהרי גם כך זה שינון וזה שינון. מלשון זו ניתן להבין כדברי בעלי התוספות או הריטב"א ותר"י.
3. בירושלמי (מסכת ברכות פרק א הלכה ה) יש מחלוקת אם קוראים את קריאת שמע בכל יום מפני שכתוב בהם שכיבה וקימה, או מפני שעשרת הדברות כלולים בהם. ניתן לפרש שהסובר שיש לקרותם מפני שכתוב בהם שכיבה וקימה מתכוון שבמילים אלו צוותה התורה לקרוא את הפרשיות הללו בוקר וערב, והחולק סובר שהמצווה מן התורה היא ללמוד תורה (בזמן מוגדר, או שלא), והשאלה היא מדוע חז"ל קבעו את הזמנים הללו. הקרבן אורה מבאר שעצם השאלה מוכיחה שקריאת הפרשיות הללו היא חובה מדרבנן.

מה מתוך קריאת שמע הוא דאורייתא?

לכאורה שאלה זו מתייחסת לשיטת הריף והרמב"ם, הסוברים שיש מצווה מן התורה לקרוא את קריאת שמע בוקר וערב. לפי בעלי התוספות תר"י והריטב"א, הסוברים שאין מצווה מן התורה לקרוא את קריאת שמע, לכאורה קריאת כל הפרשיות היא תקנת חכמים.⁵

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף יג עמוד א

"הדברים על לבבך" – יכול תהא כל הפרשה צריכה כוונה, תלמוד לומר: האלה - עד כאן צריכה כוונה, מכאן ואילך אין צריכה כוונה, דברי רבי אליעזר, אמר ליה רבי עקיבא: הרי הוא אומר אשר אנכי מצוך היום על לבבך - מכאן אתה למד שכל הפרשה כולה צריכה כוונה. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הלכה כרבי עקיבא. איכא דמתני לה אהא, דתניא: הקורא את שמע צריך שיכוין את לבו; רבי אחא משום רבי יהודה אומר: כיון שכוון לבו בפרק ראשון - שוב אינו צריך. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: הלכה כרבי אחא שאמר משום רבי יהודה ... תנו רבנן: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד - עד כאן צריכה כוונת הלב, דברי רבי מאיר. אמר רבא: הלכה כרבי מאיר ...

תנו רבנן: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד - זו קריאת שמע של רבי יהודה הנשיא ... אמר רבי אילא בריה דרב שמואל בר מרתא משמיה דרב: אמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד ונאנס בשינה - יצא. אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: בפסוקא קמא - צערן, טפי - לא תצערן. אמר ליה רב יוסף לרב יוסף בריה דרבה: אבוך היכי הוה עביד? אמר ליה: בפסוקא קמא הוה קא מצער נפשיה, טפי לא הוה מצער נפשיה

רש"י מסכת ברכות דף יג עמוד ב

בפסוקא קמא צערן - אם ראיתני מנמנם - צעריני עד שאנער יפה בפסוק ראשון

חברותא ברכות דף יג עמוד ב

אמר רבי אילא בריה דרב שמואל בר מרתא משמיה דרב: אמר פסוק "שמע ישראל" בכוונה, וכשהמשיך לקרוא את שאר הפרשה נאנס בשינה ואמרם מתוך נמנום בלא כוונה, יצא ידי חובתו בכל הפרשה. הגמרא מסייעת לדבריו: אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה, אם תראה שאני מנמנם בקריאת שמע, בפסוקא קמא צערן כדי שאתערור ואקרא בכוונה, אך טפי לא תצערן. וכן מצינו שאמר ליה רב יוסף לרב יוסף בריה דרבה: אבוך, רבה, היכי הוה עביד כשהיה מתנמנם בקריאת שמע?, אמר ליה, בפסוקא קמא הוה קא מצער נפשיה לקרוא בכוונה, טפי לא הוה מצער נפשיה

הגמרא לומדת מ"על לבבך" שיש צורך בכוונת הלב בקריאת שמע. מהמילים "הדברים האלה" רבי אליעזר לומד שעד שם יש צורך בכוונה, ולא מעבר לכך. עד היכן בדיוק? רש"י ותוספות נחלקו בכך -

רש"י מסכת ברכות דף יג עמוד א

עד כאן - עד "על לבבך"

תוספות מסכת ברכות דף יג עמוד א

עד כאן מצות כוונה - עד "בכל מאדך", ששני פסוקים אלו מדברים ביחוד ה' באהבתו וביראתו

לפי הדברים בהם פתחנו את השיעור, לא מדובר בלימוד טכני בלבד. כאמור, הפסוק השלישי של קריאת שמע מצווה לקרוא את הפסוקים הללו. ברור שהכוונה איננה לפסוק זה בלבד (בדומה למצווה "לקרוא את המשפט הזה בכל יום", שקיומה יהיה על ידי אמירת "לקרוא את המשפט הזה בכל יום". לכאורה מצווה חסרת משמעות). בעלי התוספות מבינים שהכוונה היא בהכרח לפסוקים הקודמים לפסוק זה. לפי רש"י, גם הפסוק עצמו כלול בזה, אך ישנה הסכמה עקרונית שעיקר המצווה לקרוא את הדברים "האלה" נסובה על התוכן של תחילת הפרק.

בראשונים מצאנו שלוש שיטות:

א. יש חובה דאורייתא לקרוא את הפסוק הראשון בלבד

רוב המשך הסוגיה מתמקד בפסוק הראשון. לאור זאת, ראשוני ספרד מכריעים כי חיוב קריאת שמע מתקיים בקריאת הפסוק הראשון בלבד -

⁵ לפי שיטתם יתכן ויש מקום לברר מהי הכמות המינימלית בה יוצאים ידי חובת המצווה הכללית ללמוד תורה, או מצוות השינון בוקר וערב.

בנוסף, יתכן וחז"ל תיקנו לקרוא את שלושת הפרשיות, אך הקפידו יותר על ריכוז וכוונה בפסוקים מסוימים. לפי השיטות הללו, יתכן ודיון הגמרא עוסק בשאלה זו.

מלחמת ה' מסכת ראש השנה דף ז עמוד א

ואם תשאל: כיון דמצוות צריכות כוונה כולה נמי ליבעי כוונה! זו אינה שאלה, שעיקר קריאת שמע – פסוק ראשון, ובו יוצא ידי חובתו, כדאמרינן עלה התם "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" – זו היא קריאת שמע של רבי יהודה הנשיא. ואיתמר נמי התם: אמר "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", ונאנס – יצא. אלמא אף מצוות קריאה בדיעבד ליתא אלא בפסוק ראשון, ומשום הכי צריך כוונת הלב כשאר כל המצוות שצריכות כוונה

שו"ת הרשב"א חלק א סימן שכ

אין דאורייתא אלא פסוק ראשון

גם הבית יוסף, אחר הביאו מספר דינים העוסקים בפסוק הראשון בדווקא (שיש לכוון בו, אסור להירדם תוך כדי אמירתו, או לאמרו תוך כדי הליכה) מסכם -

בית יוסף אורח חיים סימן סג אות ח

ומתוך מה שנתבאר בסימן זה נראה שפסוק ראשון בלבד הוא דאורייתא ומה שהחמירו בפרק ראשון יותר מבשאר פרקים מפני שהוא עיקר קבלת עול מלכות שמים

ב. מצוות עשה דאורייתא לקרוא את כל הפרשה הראשונה

השיטה השניה בראשונים סוברת שמצוות קריאת שמע מתקיימת בקריאת הפרשה הראשונה כולה -

רש"י מסכת ברכות דף ב עמוד א

בקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו – יצא

רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף ט עמוד א

כיון דחזינן לשמואל דאמר בפרק מי שמתו דקריאת שמע דרבנן, וסוגיין דעלמא בכמה דוכתי דקריאת שמע דאורייתא, בעניין פרשה ראשונה אמרינן דהויה מן התורה, אבל מפרשה ראשונה ואילך, שלא מצינו שנדחו דבריו, אמרינן דלא הויה אלא מדרבנן. ועוד הביא רביה מדאמרינן בגמרא: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד זו היא קריאת שמע של רבי יהודה הנשיא, מפרש מורי הרב נר"ו דר"ל כל הפרק (הראשון)

ספר יראים סימן רנב [דפוס ישן - יג]

חייב אדם לומר מן שמע עד והיה אם שמוע בקר וערב שכיבה וקיימה. שהרי כתיב באותו הענין "והיו הדברים האלה על לבך בשכבך ובקומך". למדנו שאין מצווין אלא בפרשה ראשונה

ג. שיטת הרמב"ם

רמב"ם הלכות קריאת שמע פרק א הלכה ב

ומה הוא קורא? שלשה פרשיות, אלו הן: שמע והיה אם שמוע ויאמר, ומקדימין לקרות פרשת שמע מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו, ואחריה והיה אם שמוע שיש בה צווי על (זכירת) שאר כל המצוות, ואחר כך פרשת ציצית שגם היא יש בה צווי זכירת כל המצוות.

הלכה ג

אף על פי שאין מצוות ציצית נוהגת בלילה, קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים ומצוה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה שנאמר למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך, וקריאת שלש פרשיות אלו על סדר זה היא הנקראת קריאת שמע

פשט לשון הרמב"ם הוא שאמירת כל שלושת הפרשיות היא חלק מהמצווה, כפי שמסיק הפרי מגדים -

פרי מגדים אורח חיים פתיחות פתיחה לקריאת שמע

כל שלש פרשיות, דהיינו שמע והיה ויאמר, דין תורה, כנראה מהרמב"ם ז"ל פרק א' מקריאת שמע הלכה ב'

בפרק הבא נלמד שאף הגר"ח סבור כפרי מגדים.

ברם, הפרי חדש מעיר שיש הבדל מהותי בין הפרשה השלישית לבין הפרשיות הקודמות -

פרי חדש אורח חיים סימן סז סעיף א

ואם באו לומר דכל שלש פרשיות הוון מן התורה לא מתקיימא הך מילתא כלל, דהא בפרשת ציצית לית בה ודברת בס' או לדבר בס' בשכבך ובקומיך כדכתיב בשני פרשיות ראשונות

כפי שפתחנו, בשתי הפרשיות הראשונות של קריאת שמע נאמר שיש לדבר את הפרשיות הללו. בפרשה השלישית זה לא נאמר.

בהמשך נלמד שהפרי חדש סובר שיש מצווה מן התורה להזכיר את יציאת מצרים, והיא מתקיימת בקריאת הפרשה השלישית. אך היא איננה חלק מפרשיות שמע שחיובן מן התורה, אלא הסמיכו את הפרשה הזאת לקריאת שמע. כלומר, יש בקריאת הפרשה השלישית קיום של מצווה מן התורה, אך המצווה איננה לקרוא את הפרשה הזאת בדווקא.

כאמור, בפרק הבא נעמיק רבות במצוות הזכרת יציאת מצרים.

אם אכן הפרשה השלישית איננה מפרשיות קריאת שמע, מדוע הרמב"ם כותב שקריאת שלושת הפרשיות היא הנקראת קריאת שמע?

שו"ת שאגת אריה (ישנות) סימן ב

הא דכתב הרמב"ם בתחילת דבריו "פעמיים בכל יום קורין קריאת שמע", לא קאי אלא על פרשת שמע לחוד, והא דמסיים "וקריאת ג' פרשיות אלו על סדר זה היא הנקראת קריאת שמע", היינו בלשון חכמים, שתקנו לקרות את כל ג' פרשיות הללו, והקדים זאת לאשמועינן שכל הדינים שכתב לקמן לענין קריאת שמע, סתמן שכל הג' פרשיות בכלל

הרמב"ם מגדיר את המושג "קריאת שמע" אליו הוא מתייחס בהמשך הפרקים. הגדרה זו היא חלק מההגדרות שיסייעו להבנת ההלכות בהמשך, אך איננה נושאת תוכן הלכתי עקרוני. אמירה זו לא נועדה להגדיר את רמת החיוב של אמירת הפרשיות הללו וכדומה.

אם כך, לפי רוב הפוסקים, גם לפי הרמב"ם אמירת הפרשה השלישית איננה מדאורייתא (לפחות לא במסגרת קריאת שמע). לפי ההיגיון שעל פיו הפרי חדש דוחה את היות הפרשה השלישית מן התורה, אך מתבקש הוא ששתי הפרשיות הראשונות הן מדאורייתא, שהרי בשתייהן נאמר לדבר את הדברים הללו. ואכן כך הוא מכריע:

פרי חדש אורח חיים סימן סז סעיף א

דעת השלישית, והיא היותר אמיתית מכולם, דפרשת שמע ופרשת והיה אם שמוע השתי פרשיות הוּן מן התורה וחייב לקרותן בכל יום שני פעמים, אחת בשכבו ואחת בקומו. וכך מטיין דברי הרמב"ם ז"ל בפרק א מהלכות קריאת שמע, וזו היא דעתו

לעומת זאת, כפי שמשמע מדברי השאגת אריה, הוא סובר שחובת קריאת שמע מן התורה, לפי הרמב"ם ולהלכה, חלה על הפרשה הראשונה בלבד –

שו"ת שאגת אריה (ישנות) סימן ב

נראה לי ראייה, דלהרמב"ם אינו מן התורה אלא קריאת פרשת שמע, אבל לא "והיה אם שמוע", דאי סלקא דעתך תרואייהו הוּי מן התורה, הוּה ליה למחשב לקריאת ב' פרשיות אלו לשתי מצוות עשה, דהא וודאי אין מעכבות זו את זו, דהא בכל חדא וחדא נכתב "בשכבך ובקומך" באפי נפשיה, ואם קרא אחת מהן ולא קרא את השנייה, אותה שקרא מיהו יצא ידי חובתו. והרי הרמב"ם כתב בפתיחת הלכות קריאת שמע "מצוות עשה אחת, והוא לקרות קריאת שמע פעמיים ביום"

אמנם אנו מסמיכים את קריאת הפרשיות הללו. בהמשך גם נזכיר את הטעם שחז"ל תיקנו לקרוא את הפרשיות דווקא בסדר שאנו קוראים אותן. אך לכאורה אין קשר עקרוני בין שתי מצוות קריאת הפרשיות הללו. אלו שני ציוויים נפרדים, לקרוא את פרשת "שמע" ואת פרשת "והיה אם שמוע". כשם שלא יעלה על הדעת שמצוות זכירת מעשה עמלק, זכירת השבת, חכירת יציאת מצרים, ייכללו כמצווה אחת, מכיוון שיש לזכור בכל עת, כך גם אין סיבה להניח שמצוות קריאת שתי הפרשיות הללו זו מצווה אחת! השאגת אריה מסיק מכך שבהכרח אין מצווה בקריאת שתי הפרשיות. לכן מסקנתו היא שיש מצווה אחת, לקרוא את הפרשה הראשונה בלבד.

יש לציין שדברים אלו אינם פשוטים. ארבע הפרשיות שבתפילין והפרשיות שבמזחה הם ודאי דאורייתא, ובודאי שיש להם סדר מעכב, למרות שהפרשיות אינן רומזות זו לזו. לכאורה אין קיום של שתי מצוות נפרדות כאשר תולה כל אחת מפרשיות המזחה על מזחת ביתו, אלא יש לתלות את הקלף עליו כתובות שתי הפרשות, זו אחר זו, בסדר נכון. באותה מידה, יתכן וקריאת שתי הפרשיות של שמע הן מצווה אחת. השאגת אריה אומר שההבדל הוא שפרשיות התפילין והמזחה מעכבות זו את זו. פרשיות קריאת שמע אינן מעכבות זו את זו. זה מוכיח שיש רק מצווה אחת, באחת הפרשיות.

ברם, עדיין ניתן לטעון שאמנם הפרשיות אינן מעכבות זו את זו, אך מהות מצוות קריאתן שווה. הרמב"ם אינו מונה את מצוות קריאת שמע של שחר ושל ערב כמצוות נפרדות, על אף שאינן מעכבות זו את זו. מדוע? מפני שבמהות, מדובר באותה המצווה. לכן הוא רואה בה מצווה אחת. הפרי חדש יטען בדיוק כך – כשם שאין שתי מצוות נפרדות של קריאת שמע של ערב ושל בוקר, מפני שמהותן אחת, כך אין מצוות נפרדות של קריאת פרשת "שמע" ופרשת "והיה אם שמע". הפרי חדש מוכיח את שיטתו ממשנה זו, העוסקת בסדר הפרשיות –

משנה מסכת ברכות פרק ב משנה ב

אמר רבי יהושע בן קרחה למה קדמה שמע לוהיה אם שמע אלא כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחלה ואחר כך יקבל עליו עול מצות והיה אם שמע לויאמר שוהיה אם שמע נוהג ביום ובלילה ויאמר אינו נוהג אלא ביום בלא להיכנס לפרטי דברי רבי יהושע, הפרי חדש אומר שעצם הדיון אם להקדים את פרשת שמע לפרשת והיה אם שמע מוכיחה ששתי הפרשיות ברמת חיוב דומה. אילו ציוותה התורה לקרוא את פרשת שמע בלבד, זו הייתה הסיבה להקדים את קריאתה –

פרי חדש אורח חיים סימן סז סעיף א

ו...ראיה, דאם איתא דפרשה ראשונה לבד הוי מן התורה, אם כן מאי קאמר רבי יהושע בן קרחה "למה קדמה פרשת שמע לוהיה אם שמע", דהא פרשת שמע היא מן התורה, ולהכי קדמה! אלא על כרחך דגם פרשת והיה אם שמע היא מן התורה, והא דקמביעייא ליה למה קדמה והיה אם שמע לויאמר, הכי קמביעייא ליה דכיון דחייב לזכור יציאת מצרים מן התורה ותקינן פרשת ציצית משום ענין יציאת מצרים דאית בה, א"כ מה קדימה יש לוהיה אם שמע על ויאמר. ועוד אם איתא דפרשת והיה אם שמע אינה מן התורה, אם כן היה ראוי להקדים פרשת ציצית, אף על גב שאינה נוהגת אלא ביום, אלא ודאי כדאמרן

הפרי חדש מניח שאם חובה לקרוא את פרשת שמע מן התורה, ואת "והיה אם שמע" מדרבנן, ודאי שיש להקדים את הפרשה שחיובה מן התורה. השאגת אריה מוכיח שהנחה זו איננה הכרחית. דבריו דיון לגביהן מובאים בהרחבות.

❖ הרחבות – האם בהכרח יש לקרוא פרשה שחיובה מן התורה לפני פרשה שחיובה מדרבנן?

סיכום:

מהסוגיה במסכת ברכות (דף יג ע"א) עולה שעיקר הכוונה והריכוז שבקריאת שמע צריכים להיות בפסוק הראשון. אמנם עולה שלפי חלק מהתנאים יש לכוון עד לפסוק האומר "והיו הדברים האלה". אך להלכה לא מצאנו ראשונים שנקטו כך. חכמי ספרד פוסקים לאור הסוגיה כי חובת קריאת שמע מדאורייתא היא בפסוק הראשון, וכך נוקט הבית יוסף. לעומתם, רש"י, תר"י והיראים פוסקים שהמצווה מתקיימת בקריאת הפרשה הראשונה כולה. הרמב"ם מנסח שקריאת שמע היא קריאת שלושת הפרשיות. הפרי מגדים והגר"ח סבורים שלפי הרמב"ם חיוב קריאת שלושת הפרשיות היא חיוב תורה. הפרי חדש והשאגת אריה דוחים את האפשרות שפרשת ציצית היא חלק מקריאת שמע. לא מפורש בה חיוב קריאה, כבפרשות הראשונות. לאור זאת, הפרי חדש מכריע שבמסגרת מצוות קריאת שמע, החובה מן התורה לשיטת הרמב"ם היא לקרוא את שתי הפרשיות הראשונות. הוא מוכיח זאת מדברי רבי יהושע בן קרחה, המסביר שראשית יש לקבל עול מלכות שמיים, ולאחר מכן עול מצוות. אם הפרשה האחת דאורייתא והשנייה דרבנן, לכאורה זו סיבה מספקת להקדים את האחת לשנייה! השאגת אריה חולק. לדבריו, אילו הייתה חובה לקרוא את שתי הפרשיות, היו אלו שתי מצוות, ולא מצווה אחת. (לעיל פירטנו את הדיון שהיה בין שני ענפי עולם אלו).

מצוות הזכרת יציאת מצרים

הנסים והנפלאות שעם ישראל זכה להם ביציאת מצרים הם בסיס למצוות רבות ברחבי התורה כולה, ואף לאמונה בקב"ה ובבחירתו בנו באופן כללי. החל מ"אנוכי ה' אלוקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים" שבעשרת הדברות, וכלה בפרטי פרטים של דיני מאכלות אסורות, עריות, מצוות מסחר מידות ומשקלות, ועוד ועוד. במספר מקומות התורה מצווה לזכור את יציאת מצרים –

שמות פרק יג, ג

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָעָם זָכוֹר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יֵצְאתֶם מִמִּצְרַיִם מִבְּיַת עֶבְדִּים כִּי בְּחֹזֶק יָד הוֹצִיא יְהוָה אֶתְכֶם מִזֶּה וְלֹא יֹאכַל חֶמֶץ :

המשך הפסוק (והפסוקים הבאים) עוסקים במצוות חג הפסח וחג המצות. ובכל זאת עולה השאלה – האם הציווי "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים" מתקיים רק על ידי שמירת מצוות חג המצות, או שמא זהו ציווי כללי לזכור את יציאת מצרים במשך השנה כולה?

דברים פרק טז, ג

לֹא תֹאכַל עִלְיוֹ חֶמֶץ שְׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל עִלְיוֹ מִצּוֹת לַחֶם עֲנִי כִּי בְּחֹפְזוֹן יֵצְאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם יֵצְאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ :

מצד אחד, הפסוק הזה מרחיב את הציווי מעבר לחג המצות. "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך". אך קשה יותר להסיק מכאן ציווי להזכיר את יציאת מצרים במשך שאר השנה. הציווי בפסוק הוא לשמור את חג המצות, בכדי לזכור את יציאת מצרים במשך שאר השנה. הניסוח הוא ניסוח של ביצוע פעולה אחרת – שמירת חג המצות, למען המטרה הזאת "למען תזכור". שני הפסוקים מעלים את השאלה – האם ישנה חובה להזכיר את יציאת מצרים בזמן אחר, שאינו חג המצות? בהנחה שאכן ישנה מצווה להזכיר את יציאת מצרים, יש לבחון – מדוע? מהי מטרת המצווה הזאת?

נשים לב למאפיין מעניין נוסף המשותף לשני הפסוקים. "זכור את היום". "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך". האם ישנה משמעות להדגשה של ה"יום" בפסוקים הללו, היום ולא הלילה? אנו מזכירים את יציאת מצרים בתוך פרשת ציצית. מצד אחד, ה"יום" אינו מודגש בפרשה זו. מצד שני, חז"ל למדו מההתמקדות בראייה שבפרשה זו שהפרשה מתאימה דווקא ליום (הבחנה שמשפיעה על חובת לבישת ציצית בלילה, כסות לילה, ודיונים הלכתיים נוספים). אם כך, לכאורה גם בפרשה זו יש רמז לכך שהזכרת יציאת מצרים מתאימה ליום יותר מאשר ללילה. לכאורה בין התנאים הייתה בהחלט מחשבה שכזו –

משנה מסכת ברכות פרק א משנה ה

מזכירין יציאת מצרים בלילות. אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא. שנאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך". ימי חיך – הימים. 'כל ימי חיך' – הלילות. וחכמים אומרים: 'ימי חיך' – העולם הזה, 'כל ימי חיך' – להביא לימות המשיח. האם אכן עד זקנתו של רבי אלעזר בן עזריה לא הזכירו את יציאת מצרים בלילות?

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ברכות פרק א משנה ט

יציאת מצרים, רצונו לומר פרשת ציצית, שבה אמר 'ה' אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים'. והיה הדין נותן שלא לקרות פרשה זו בלילה, לפי שאין מצוות ציצית נוהגת בלילה, שהרי אמר ה' 'וראיתם אותו', בשעת ראייה, כמו שבא בקבלה. לולא יציאת מצרים שבה, ולפיכך נקראת בגללה ... ומה שאמר ר' אלעזר בן עזריה בתמיהה – אני, על אף רוב השתדלותי והתחברותי עם החכמים, לא זכיתי לדעת הרמז בכתוב על חובת קריאת פרשת ציצית בלילה עד שדרשה בן זומא.

מפירוש הרמב"ם עולה שוודאי שהיו קוראים את יציאת מצרים גם בלילה. מה שלא היה ברור הוא – מהו הרמז לכך?⁶ ברם, ברור בדבריו שהזכרת יציאת מצרים בלילה איננה מובנת מאליה. המאירי מזכיר שתי סיבות לכך:

בית הבחירה (מאירי) מסכת ברכות דף יב עמוד ב

כוונת המשנה לבאר שאע"פ שאין לילה זמן ציצית מזכירין פרשת ציצית בק"ש של ערבית מפני יציאת מצרים שבה ואף על פי שיציאת מצרים לא היתה אלא בשחרית מ"מ אנו מזכירין אותה מבערב שהתחלת גאולה מבערב היתה ראשונים רבים חולקים על הרמב"ם –

⁶ הרמב"ם מביא את הפירוש, שרבי אלעזר בן עזריה היה צעיר, אך רק "כבן" שבעים שנה, כראיה לשיטתו. לכאורה הפרשנות הזו הורסת את ההפתעה שבמשנה. אם הוא היה צעיר לימים, על מה ההשתאות שכבר שנים ספורות הוא אומר קריאת שמע ולא מזכיר את יציאת מצרים בלילה? לפי פירושו של הרמב"ם, ההשתאות היא מכך שהוא תלמיד חכם כזקן שבחבורה, ואף על פי כן אינו יודע מהו המקור לזה.

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף יב עמוד ב

כתב הראב"ד ז"ל: ... ונראה לי כי מה שאמר "ולא זכיתי שתאמר" – מן התורה קאמר, ולעולם היו קורים פרשת יציאת ואמת ואמונה מדברי חכמים ע"כ ואני תמה על זה ... דודאי ... לעולם לא היו קורין פרשת ויאמר כלל, שאילו היו קורין, לא היה אומר 'לא זכיתי שתאמר!'

המאירי מבאר שלפי הראב"ד חכמים חולקים על בן זומא, וסבורים שהזכרת יציאת מצרים בלילות היא מדרבנן בלבד –

בית הבחירה (מאירי) מסכת ברכות דף יב עמוד ב

עד שדרשה בן זומא – לדעת ראשון (הראב"ד) אנו מפרשים שעדיין חכמים אומרים שלא מן התורה הוא, ויכל ימי חייד' לא בא לרבות את הלילות, אלא לרבות שאף בימות המשיח, אף על פי שיתחדש לנו זמן גאולה, אין גאולה אחרונה מפקעת הזכרת גאולת מצרים, אף על פי שמכל מקום עיקר הזכרה תהיה בגאולה אחרונה אשרי המחכה ויגיע

נמצאנו למדים שלושה פירושים למשנה –

- א. לפי הרמב"ם – תמיד אמרו את פרשת יציאת בלילה, אך לא ידעו מהו המקור לכך.
- ב. פירוש הראב"ד – תמיד קראו, מתוך הנחה שזהו דין דרבנן. לפי בן זומא (ורבי אלעזר בן עזריה) – מדאורייתא. לפי חכמים – מדרבנן.
- ג. לפי הרשב"א – עד ימי בן זומא לא היו קוראים את פרשת יציאת בלילה.

בשיטת הראב"ד עולה שיש מחלוקת תנאים אם הזכרת יציאת מצרים היא חובה דאורייתא (ובדרך כלל הלכה כחכמים).

לפי הרשב"א משמע שלא קראו עד ימי בן זומא, אך מאז הדרשה נראה שהלכה כמותו. כלומר – לכאורה מדבריו עולה שהחובה לקרוא היא חובה מן התורה.

לפי הרמב"ם קשה להכריע אם חכמים חולקים, וגם לפי בן זומא, מה משמעות ה"רמז"? האם הכוונה היא לחובה מן התורה?

מעבר לכך, יש לבחון – האם הדיון של הראשונים אם החובה היא מדאורייתא או מדרבנן מתייחס להזכרת יציאת מצרים בלילה דווקא, או שכוונתם היא שלא ברור שישנה חובה להזכיר יציאת מצרים (בשאר השנה, למעט ליל פסח) מן התורה כלל.

טרם נעמיק ברמב"ם, רק מזכיר שרש"י לומד משני הפסוקים לעיל שיש חובה להזכיר את יציאת מצרים.

רש"י שמות פרק יג פסוק ג

זכור את היום הזה - למד שמזכירין יציאת מצרים בכל יום :

רש"י מסכת ברכות דף כא עמוד א

אמת ויציב דאורייתא היא - שמזכיר בה יציאת מצרים, דחיובא דאורייתא היא, דכתיב למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים

האם הרמב"ם סובר שהזכרת יציאת מצרים היא מצווה מן התורה?

רמב"ם הלכות קריאת שמע פרק א הלכה ג

אף על פי שאין מצוות יציאת נהגת בלילה, קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים, ומצווה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה, שנאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייד"

המנחת חינוך מדייק מדברי הרמב"ם שיש מצווה מן התורה להזכיר את יציאת מצרים בכל יום ובכל לילה. אך הוא תמה – מדוע הרמב"ם אינו מונה את המצווה הזו כמצווה בפני עצמה?

מנחת חינוך פרשת בא מצוה כא אות א

לא מצאתי לרמב"ם ומוני המצוות שימנו למצוות עשה זכירת יציאת מצרים בשום פעם ... וצריך עיון למה, כיון דילפינן מקרא, למה לא נמנה למצוה ככל המצוות?

האור שמח עונה תשובה מפליאה –

אור שמח הלכות קריאת שמע פרק א

לכן אמינא דעיקר מצוות יציאת מצרים להזכיר מקרא ד'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים', פשטא דקרא מיירי בחודש האביב והוא דקרי לה הגמרא 'דאורייתא', היינו דיש תקנות חכמים שאין זה רק משום משמרת, וכמו נטילת ידים וכי"ב, ויש שהוא משום ענינים שנתחדשו אחרי מתן תורה, כמו קריאת מגילה וכי"ב, ויש ענינים שהם להפקת רצון הבורא, אף כי לא הטיל ולא הכביד בתורת חובה, בכל זאת כאשר ראו ראשי הכנסיה כי זהו הפקת רצון הבורא לאופן היותר נרצה התחייבו בזה ... והנה באשר אנו רואין שהבורא יתברך הגיד בתורתו שלתכלית זה יצאו בחיפזון, ומפני זה צוה בפסח ובשאר מצות 'למען תזכר כו' כל ימי חייד', תקנו אבותינו לזכור בפה מלא יציאת מצרים בכל יום, ולהודות לו על זה, וזהו השלמת רצון הבורא יתברך. לכן מקרי דאורייתא, והחמירו בספיקו כאשר החמירו בספק דדברי קבלה לפי שיטת האחרונים

האור שמח אומר שיש שלושה סוגים של מצוות דרבנן – א. "משמרת", כלומר – גזירה בכדי להרחיק את האדם מן העבירה. ב. התמודדות עם מציאות מתחדשת. לדוגמא – מצוות חנוכה ופורים. ג. מצוות המקיימות את רצון ה', למרות שהקב"ה לא ציווה עליהם.

בהלכות שבת למדנו על דברים מעין אלה. ישנם דברים שאין בהם מלאכה, וגם אינם דומים למלאכה, אך אסור לעשות אותם בשבת. אם עוברים עליהם פעם אחת, זהו איסור דרבנן. אך אם מאפשרים להם לשנות את אורת השבת, יש בכך עשה דאורייתא ומעבר על "שבתון".

בדומה לכך, אין ציווי מן התורה להזכיר את יציאת מצרים בכל יום. אך ברור שהזכרת יציאת מצרים מקיימת את המצווה החוזרת את התורה כולה – לזכור את יציאת מצרים, שהיא בסיס לתורה כולה. לכן הרמב"ם אינו מונה את חובת הזכרת יציאת מצרים, למרות שהזכרת יציאת מצרים היא קיום דבר ה'.

לפי האור שמח, אמנם מדויק מהפסוק מתי נכון להזכיר את יציאת מצרים. אך לפי הרמב"ם אין מצווה כזו בתורה.

הגר"ח חולק על כך, וסובר שפשוט שגם הרמב"ם סובר שהזכרת יציאת מצרים היא מצווה מן התורה. מדוע, אם כן, הרמב"ם אינו מונה אותה כמצווה? הוא מתרץ שני תירוצים –

שיעורים לזכר אבא מארי שיעור א עמוד יד

א. שמעתי מפי אבא מרי בשם רבינו הגדול מתוך פסק הרמב"ם, שקבע להלכה כי מזכירים יציאת מצרים בלילות משום ריבויא ד'כל', בוקעת ועולה ההלכה השניה – שאין זכירת יציאת מצרים לימות המשיח, דהא בהא תליא. הלכה זו, המפקיעה חובת מצווה זו מימות המשיח, מחדשת כי אין מצוות הזכרה נוהגת לדורות, אלא לשעה. לפיכך לא מנאה הרמב"ם במניין תרי"ג, כי הלא כל מצווה הנוהגת לשעה ולא לדורות אינה נכנסת במניין זה

ב. עוד אמר אא"י ז"ל, כי כל מצוות זכירת יציאת מצרים אינה מהווה קיום חובה בפני עצמו, כי אם שיסוד מהותה הוא קיום קבלת עול מלכות שמיים ... לפיכך נראה, כי אין זכירת יציאת מצרים מהווה קיום בפני עצמו, וחלות מצווה מיוחדת, אלא מצטרפת לחדא קיומא עם קבלת עול מלכות שמיים שבקריאת שמע, ועיקרה של מצווה זו הוא, כי קבלת עול מלכות שמיים מתקיימת על ידי הזכרת יציאת מצרים וגאולת ישראל מבית עבדים

הגר"ח סובר שלפי הרמב"ם הזכרת יציאת מצרים היא מצווה מן התורה, אך הרמב"ם לא מנה אותה, מאחת משתי סיבות –

א. לפי בן זומא, לעתיד לבוא יציאת מצרים לא תזכר. הרמב"ם אינו מונה מצוות העתידות להתבטל (לכאורה הרמב"ם פוסק כבן זומא, נגד חכמים, בגלל שרבי אלעזר בן עזריה אומר שהוא נהג כמותו).

ב. הזכרת יציאת מצרים היא חלק מקבלת עול מלכות שמיים. אם כן, היא חלק בלי נפרד ממצוות קריאת שמע.

כל אחד מהתירוצים הללו הוא כקצה קרחון, מאחוריו עומדים הררי תורה. נעמיק בשורשם.

א. הזכרת יציאת מצרים בטלה לעתיד לבוא

התירוץ הראשון של הגר"ח מתבסס על כך שלפי בן זומא הזכרת יציאת מצרים בטלה לעתיד לבוא. הרמב"ם מונה מצוות שאינן בטלות לעתיד לבוא בלבד. האם ביחס לכל מצווה ומצווה ישנו לימוד המלמדנו שמצווה זו איננה בטלה לעתיד לבוא? מניין לנו שמצוות השבתת השאור לפני הפסח חלה לעתיד לבוא? ואיסור בשר בחלב ואכילת חלב דם? באופן כללי – על איזו מצווה אחרת ישנו לימוד המלמד אותנו שמצווה זו ממשיכה להתקיים לעתיד לבוא?

ברם, בן זומא וחכמים מסכימים שבפשטות לעתיד לבוא מצוות הזכרת יציאת מצרים אמורה להתבטל. בן זומא סובר שלעתיד לבוא היא אכן בטלה. חכמים מסכימים שכך היה נכון לחשוב, ולכן הפסוק רומז אחרת. אם כך, השאלה היא על הנחת היסוד של שניהם – מדוע להניח שלעתיד לבוא דווקא מצווה זו תתבטל? הגמרא עוסקת בשאלה זו –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף יב עמוד ב

תניא, אמר להם בן זומא לחכמים: וכי מזכירין יציאת מצרים לימות המשיח? והלא כבר נאמר: הנה ימים באים נאם ה' ולא יאמרו עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים, כי אם חי ה' אשר העלה ואשר הביא את זרע בית ישראל מארץ צפונה ומכל הארצות אשר הדחתים שם! - אמרו לו: לא שתעקר יציאת מצרים ממקומה, אלא שתהא שעבוד מלכיות עיקר, ויציאת מצרים טפל לו

ירמיהו הנביא אומר כי לעתיד לבוא "לא יאמרו עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים". בו זומא סובר שהמשמעות היא שלעתיד לבוא לא תהיה מצווה בהזכרה זו. חכמים סבורים שהמצווה תעמוד בעינה, אך תהיה טפלה להזכרת הגאולה הגדולה יותר.

כאמור, הקב"ה ביסס את הקשר הראשוני בינו ובין עם ישראל על נסי יציאת מצרים. כל אמונתנו ("אנוכי ה' א'לוקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים"), ומצוות רבות מבוססות על יציאת מצרים. אך לעתיד לבוא, ניסים אלו יתגמדו ביחס לנסי קיבוץ גלויות. על כך ירמיהו הנביא אומר – לעתיד לבוא כבר לא יזכירו את יציאת מצרים, אלא את קיבוץ גלויות.

משל למה הדבר דומה? לזוג שנפגש, ובתחילת דרכם האיש נותן לאישה מתנה מיוחדת. מתנה זו מבטאת את מסירותו של האיש כלפי האישה, דבר שמעצים ומחזק את הקשר. הזוג מתחתן, זוכים למספר ילדים. אחרי שמחת נישואין, ואחרי דאגות וטרדות רבות בהם הזוג מוציא לפועל את מסירותם ואהבתם זה לזה, מתברר שהמתנה המרגשת הראשונית הייתה יפה לשעתה, אך היא מתגמדת ליד כל חוויות החיים שעברו מאז. כאשר האישה תביע את אהבתה לבעלה, האם היא תזכיר את המתנה הזו כלל? מחשבה אחת תאמר – למה להזכיר את זה? זה לא עומד ברף של הדברים הגדולים שעברנו מאז. מחשבה אחרת אומרת – נכון, ובכל זאת, מתנה זו הייתה התשתית לכל החיים שבאו לאחר מכן. אמנם יותר ראוי להודות בצורה משמעותית יותר על נתינות רבות שהגיעו מאז, אך בכל זאת, מן הראוי להזכיר את זה, לצד יתר הדברים.

נראה שזו המחלוקת (להבדיל, כמובן. כמובן שהמשל נועד לקרב את הרעיון אל הדעת בלבד): בן זומא מבין שמשמעות הפסוק היא – לעתיד לבוא כבר לא יהיה ראוי לעשות עניין מהנס הקטן יותר, כאשר יש ניסים גדולים לאין ערוך.

חכמים מסכימים שהניסים לעתיד לבוא יהיו לאין ערוך אל מול יציאת מצרים. ובכל זאת, יציאת מצרים הייתה הברית הראשונה, הקשר הראשון בינינו לבין הקב"ה, ולכן יש להזכיר גם את הניסים הללו. ברם, "גם" את הניסים הללו. הם יחכרו בצורה פחות משמעותית מהניסים הגדולים העתידיים לבוא.

מעניין להשוות את הדברים לדברי הרשב"א. הרשב"א בסדרת תשובות טוען בכל תוקף שהמצוות הן נצחיות. התשובה הבאה עוסקת בשאלה אם מצוות הזכרת יציאת מצרים בטלה לעתיד לבוא –

שו"ת הרשב"א החדשות (מכתב יד) סימן שסח ד"ה ואם תטען

ואם תטען עלינו מביטול ... זכרון יציאת מצרים, שהיא מצווה ממצוות התורה? דע כי אין הכונה ... (אלא) רק לזכור בפה הנסים שעשה לנו האל יתברך, שהוציאנו ממצרים אחר שהיינו עבדים לפרעה פרוכים בלי כח ותחת סבלות מלך קשה ועם רב. ועם הזכירה נקבע שהוא יתברך ויתעלה המשגיח והיכול, שלא ימנענו מונע בשום צד, ועוד שיתחזק בנפשתינו מדת הבטחון חזוק רב. ועל כן באה האזהרה על זה במקומות הרבה בתורה בזכירת האותות והמופתים והיד החזקה. ואחר היות התכלית בזכירת הנה ביציאת מצרים מן הטענה הזאת, הנה גם התכלית ההוא שמור בהזכירנו קבוץ עם ממושך וממורט מעמים רבים נוראים מן הארצות הרחוקות מצפון ומים, ותהיה הכונה ההיא יותר חזקה בהיות הזכירה באותות ונסים יותר חזקים. אם כן אין מצוה מתבטלת בזה כלל

הרשב"א מסכים עם דברי הגר"ח, שהזכרת יציאת מצרים בטלה לעתיד לבוא, אך טוען שהמצווה הזאת לא תתבטל לעולם. המצווה איננה הזכרת יציאת מצרים בדווקא. המצווה היא להזכיר בוקר וערב שה' עומד לעזרנו, המשגיח והיכול. היום הדרך היעילה ביותר לעשות את זה היא על ידי הזכרת יציאת מצרים. לעתיד לבוא הדרך היעילה ביותר לעשות את זה היא על ידי הזכרת "אשר הביא את זרע בית ישראל מארץ צפונה". אם כן, אמנם המצווה תתבצע באופן שונה, אך המצווה, במהותה, תמשיך להתקיים לעד.

יש לציין שמדברי הרשב"א עולה בצורה ברורה שחובת הזכרת יציאת מצרים בכל יום היא חובה מן התורה. בתחילת הפרק דייקנו כך בדבריו, כאן הדברים מפורשים יותר. בפרק הקודם למדנו שהרשב"א סובר שקריאת שמע היא בקריאת הפסוק הראשון בלבד. עולה שליטתו יש שתי מצוות – א. מצוות קריאת שמע מדאורייתא – בפסוק ראשון. ב. מצווה דאורייתא להזכיר את יציאת מצרים בכל יום).

❖ הרחבות – ביאור הרמב"ן כיצד שינוי זה התיישם בשובנו מגלות בבל

אבן האזל חולק על תירוצו הראשון של הגר"ח (הוא מביא תירוץ זהה בשם הרב יחזקאל אברמסקי, בעל ה"חזון יחזקאל") בדיוק על ידי טענה זו –

אבן האזל הלכות קריאת שמע פרק א הלכה ג

מהיכי תיתי נאמר שהנביא בא לבטל מצוה, אלא דיסוד ענין זכירת יציאת מצרים הוא יסוד אמונת ההשגחה, ואם כן לימות המשיח תכלול המצוה על כל הגאולות והיא מצוה אחת. ועל כרחך צריך לומר כן, דבלא זה קשה: למה הוצרך מעיקרא קרא על ימות המשיח, דלמה נימא דמצוות עשה דיציאת מצרים תבטל לימות המשיח? ועל כרחך שאין זה ביטול מצוה כלל, אלא דלימות המשיח היא ממצות הזכירה כל הגאולות, והיא מכלל מצוות עשה דהזכרת יציאת מצרים

כלומר, אמנם לא נזכיר את יציאת מצרים לעתיד לבוא. אך את המצווה העומדת בשורש החיוב להזכיר את יציאת מצרים נמשיך לקיים על ידי הזכרת ניסים גדולים יותר.

ב. הזכרת יציאת מצרים היא בעצם חלק מקבלת עול מלכות שמיים שבקריאת שמע

התירוץ השני של הגר"ח מניח כי הזכרת יציאת מצרים היא חלק ממצוות קבלת עול מלכות שמיים שבקריאת שמע. אם כך, זו איננה מצווה העומדת בפני עצמה. דברים אלו מתחזקים מאוד מתוך דברי המדרש –

ספרי במדבר פרשת שלח פיסקא קטו

למה מזכירים יציאת מצרים על כל מצוה ומצוה? משל למה הדבר דומה? למלך שנשבה בן אוהבו, וכשפדאו, לא פדאו לשום בן חורין, אלא לשום עבד, שאם יגזור ולא יהיה מקבל עליו יאמר לו "עבדי אתה" ... כך כשפדה הקדוש ברוך הוא את זרע אברהם אוהבו, לא פדאם לשום בנים, אלא לשום עבדים, כשיגזור ולא יהיו מקבלים עליהם, יאמר להם "עבדי אתם". כיון שיצאו למדבר התחיל לגזור עליהם מקצת מצוות קלות ומקצת מצוות חמורות, כגון שבת ועריות ציטית ותפילין. התחילו ישראל להיות מנתקים. אמר להם "עבדי אתם! על מנת כן פדיתי אתכם, על מנת שאהיה גוזר ואתם מקיימים"

בשונה מהכיוון הקודם, לפי כיוון זה מצוות הזכרת יציאת מצרים לא נועדה להזכיר את אהבת ה' אלינו, אלא את היותנו עבדיו. המדרש אומר דבר חריף – גאולת מצרים נועדה לא לשום בנים, אלא לשום עבדים. לכן אנו מזכירים את יציאת מצרים בהקשר של שני דברים – קריאת שמע, דהיינו קבלת עול מלכות שמיים, עול העבדות אליו יתברך; ומצוות ציצית – המזכירה את כל המצוות כולן.

כיוון זה קושר בצורה משמעותית יותר את הזכרת יציאת מצרים לפרשת קריאת שמע. היה מקום לומר שבכל יום יש לקרוא את הפרשיות הכוללות את שלושת התכנים הבאים – א. קבלת עול מלכות שמיים. ב. השכר למקיימי המצוות, והפכן. ג. יציאת מצרים.

לפי כיוון זה, הזכרת יציאת מצרים איננה דבר שלישי, אלא הוא מה שמזכיר לנו את העוגן של שני הראשונים. קבלת עולו יתברך, וההבנה שאכן מגיע עונש לעוברי מצוותיו, מושתתת על כך שהוא פדה אותנו בכדי להיות עבדיו.

למדנו לעיל מקור נוסף הקושר בין קריאת שמע לבין פרשת ציצית –

תלמוד בבלי מסכת מנחות דף מג עמוד ב

תנאי: וראיתם אותו וזכרתם - ראה מצווה זו, וזכור מצווה אחרת התלויה בו, ואיזו זו? זו קריאת שמע, דתנן: מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן

כאשר אנו מזהים את הציצית, אנו יודעים שעלינו לקבל עול מלכות שמיים. לפי ביאור זה של הגר"ח, קשר זה אינו מקרי, אלא מהותי. הציצית נועדה להזכיר את יציאת מצרים וחיוב המצוות. ברגע שמזהים את הציצית, יודעים שהגיע הזמן לקבל עול מלכות שמיים, דבר שנעשה על ידי קריאת פרשת שמע, וכן על ידי הזכרת יציאת מצרים.

מדוע קוראים את פרשת ציצית כפרשה השלישית של קריאת שמע?

למדנו מחלוקת אם חובת הזכרת יציאת מצרים היא מצווה מן התורה. גם לפי השיטות שחובה זו איננה מן התורה, בהחלט סביר שמטרת קריאת פרשה זו היא הזכרת יציאת מצרים שבה. כך עולה, וכך פירשו רוב המפרשים את דברי רש"י –

רש"י מסכת ברכות דף יב עמוד ב

מזכירין יציאת מצרים בלילות - פרשת ציצית בקריאת שמע, ואף על פי שאין לילה זמן ציצית, דכתיב "וראיתם אותו וזכרתם", אומרים אותה בלילה מפני יציאת מצרים שבה

כך גם ניתן לדייק מדברי הרמב"ם –

רמב"ם הלכות קריאת שמע פרק א הלכה ג

אף על פי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה, קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים, ומצווה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה, שנאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך"

דברים אלו מתחברים היטב לתירוצו השני של הגר"ח. יש לחבר את קבלת עול מלכותו ליציאת מצרים, עליה היא מבוססת. לכן קוראים את הפרשה הזו סמוך לפרשיות שמע (ואף איננה נחשבת מצווה נפרדת מהן!). ברם, יתכן וכוונת רש"י והרמב"ם היא הפוכה. עיקר קריאת פרשה זו נועדה להזכיר את פרשת ציצית, אם כן בלילה אין טעם לקרוא אותה. הכרעת בן זומא היא שיש לקרוא אותה בלילה, לא למטרתה העיקרית, אלא בכדי לקיים מצווה אחרת – הזכרת יציאת מצרים.

השאגת אריה מוכיח ממספר סוגיות שזהו הפירוש הנכון יותר. אחת הראיות מובאת ממשנה שכבר עסקנו בה:

משנה מסכת ברכות פרק ב משנה ב

אמר רבי יהושע בן קרחה: למה קדמה שמע ל"והיה אם שמוע"? אלא כדי שיקבל עליו עול מלכות שמיים תחילה, ואחר כך יקבל עליו עול מצוות. "והיה אם שמוע" ל"ויאמר"? ש"והיה אם שמוע" נוהג ביום ובלילה, "ויאמר" אינו נוהג אלא ביום

פרשת ויאמר איננה נוהגת אלא ביום. מהי הכוונה? אם הכוונה היא שאין מזכירים את יציאת מצרים אלא ביום, לכאורה הדברים נתונים במחלוקת התנאים והראשונים שלמדנו לעיל. השאגת אריה אומר שזה לא סביר. הפשט הפשוט והמקובל הוא שמצוות ציצית איננה נוהגת אלא ביום. אך אם מטרת קריאת הפרשה היא להזכיר את יציאת מצרים, ואנו מזכירים את הציצית כדרך אגב, מדוע שהפרט המחזר דרך אגב ישפיע על מיקומה של הפרשה כולה?

שו"ת שאגת אריה (ישנות) סימן ט

תקשה, למה קדמה "והיה אם שמוע" ל"ויאמר", הא אית ביה יציאת מצרים למאן דדריש כל ימי חיך הלילות, אטו משום דכתיב בה נמי פרשת ציצית, שאינה נוהג אלא ביום, מיגרע גרע? הא מכל מקום כתיב בה נמי יציאת מצרים דנוהג נמי בלילות, והוה ליה לאקדומי פרשת "ויאמר" ל"והיה אם שמוע"! ... הלכך נראה לי ... דוודאי עיקר תקנת חכמים לקרות פרשת ציצית בקריאת שמע לא היה אלא בשביל מצוות ציצית שבה, ולא בשביל הזכרת יציאת מצרים

סיכום

"ודברת בם ... בשכבך ובקומך"

פעמיים בתורה נאמר שיש לדבר בדברי התורה. יש מקום להתלבט בכוונת התורה. הצענו שלוש אפשרויות, ואף מצאנו סימוכין להם בדברי הראשונים –

- א. לפי הריף והרמב"ם ישנה חובה מן התורה לקרוא את הפרשיות הללו בוקר וערב.
- ב. לפי הריטב"א ותר"י ישנה חובה מן התורה לקרוא פרשה כלשהי מן התורה בוקר וערב. חז"ל תיקנו לקרוא דווקא את הפרשיות הללו.

- ג. לפי בעלי התוספות הפסוק בה ללמדנו חובה כללית ללמוד תורה, תמיד. ניסוח הפסוק נועד להדגיש שהדיבור בדברי תורה אמור לאפוף את חיינו. חז"ל יצרו את מצוות קריאת שמע, כדי שאדם יקבל על עצמו עול מלכות שמיים וילמד תורה ערב ובוקר.
- במחלוקת זו תלינו מספר מקורות קדומים –
1. במסכת ברכות (כא) ישנה מחלוקת אם מי שספק אם קרא קריאת שמע נדרש לעשות זאת שוב. שמואל אומר שקריאת שמע היא מדרבנן, ואין צורך לחזור. רבי אלעזר אומר שצריך לחזור. הריף תולה בדברי רבי אלעזר שמצוות קריאת שמע דאורייתא. ברם, רבי אלעזר אינו אומר שזהו הטעם לחזרה. יתכן והוא מסכים עם שמואל, שהמצווה היא מצווה דרבנן (ולכן הוא אינו מתווכח עם טענה זו של שמואל), אך סובר שחז"ל תיקנו שיחזור. שמואל אומר שמה שנאמר בתורה "ובשכבך ובקומך" "בדברי תורה כתיב". לכאורה ניסוח זה מחזק את דברי תר"י והריטב"א, שהסוברים שקריאת שמע איננו חיוב תורה מסכימים שמצוות התורה עוסקת בלימוד תורה כלשהו. לפי שיטתם – לימוד תורה לבחירת האדם, בשעות המוגדרות של המצווה. לפי תוספות – מצווה כללית ללמוד תורה.
 2. מדברי הבבלי (מסכת שבת דף יא ע"א) עולה שגם העוסקים בדברי תורה נדרשים להפסיק את לימודם בכדי לקרוא קריאת שמע. עולה מכך שקריאת שמע היא מצווה שונה מלימוד תורה. לעומת זאת, בירושלמי נאמר שרשב"י וחבריו, שתורתם אומנותם, אינם נדרשים לפסוק מלימודם, שהרי גם כך זה שינון וזה שינון. מלשון זו ניתן להבין כדברי בעלי התוספות או הריטב"א ותר"י.
 3. בירושלמי (מסכת ברכות פרק א הלכה ה) יש מחלוקת אם קוראים את קריאת שמע בכל יום מפני שכתוב בהם שכיבה וקיימה, או מפני שעשרת הדברות כלולים בהם. ניתן לפרש שהסובר שיש לקרותם מפני שכתוב בהם שכיבה וקיימה מתכוון שבמילים אלו צוותה התורה לקרוא את הפרשיות הללו בוקר וערב, והחולק סובר שהמצווה מן התורה היא ללמוד תורה (בזמן מוגדר, או שלא), והשאלה היא מדוע חז"ל קבעו את הזמנים הללו.
- הקרבן אורה מבאר שעצם השאלה מוכיחה שקריאת הפרשיות הללו היא חובה מדרבנן.

מתוך פרשיות שמע, מה יש לקרוא מדאורייתא?

מהסוגיה במסכת ברכות (דף יג ע"א) עולה שעיקר הכוונה והריכוז שבקריאת שמע צריכים להיות בפסוק הראשון. אמנם עולה שלפי חלק מהתנאים יש לכוון עד לפסוק האומר "והיו הדברים האלה". אך להלכה לא מצאנו ראשונים שנקטו כך. חכמי ספרד פוסקים לאור הסוגיה כי חובת קריאת שמע מדאורייתא היא בפסוק הראשון, וכך נוקט הבית יוסף. לעומתם, רש"י, תר"י והיראים פוסקים שהמצווה מתקיימת בקריאת הפרשה הראשונה כולה. הרמב"ם מנסח שקריאת שמע היא קריאת שלושת הפרשיות. הפרי מגדים והגר"ח סבורים שלפי הרמב"ם חיוב קריאת שלושת הפרשיות היא חיוב תורה. הפרי חדש והשאגת אריה דוחים את האפשרות שפרשת ציצית היא חלק מקריאת שמע. לא מפורש בה חיוב קריאה, כבפרשות הראשונות. לאור זאת, הפרי חדש מכריע שבמסגרת מצוות קריאת שמע, החובה מן התורה לשיטת הרמב"ם היא לקרוא את שתי הפרשיות הראשונות. הוא מוכיח זאת מדברי רבי יהושע בן קרחה, המסביר שראשית יש לקבל עול מלכות שמיים, ולאחר מכן עול מצוות. אם הפרשה האחת דאורייתא והשנייה דרבנן, לכאורה זו סיבה מספקת להקדים את האחת לשנייה! השאגת אריה חולק. לדבריו, אילו הייתה חובה לקרוא את שתי הפרשיות, היו אלו שתי מצוות, ולא מצווה אחת. (לעיל פירטנו את הדיון שהיה בין שני הענקים הללו).

מצוות הזכרת יציאת מצרים

מצד אחד, יציאת מצרים היא הבסיס למצוות חג הפסח וחג המצות. מצד שני, היא מהווה בסיס למצוות רבות ומגוונות, החל מ'אנוכי ה' אלוקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים' שבעשרת הדברות, וכלה בפרטי פרטים של דיני מאכלות אסורות, עריות, מצוות מסחר מידות ומשקלות, ועוד ועוד. בפסוק (דברים טז, ג) בהקשר של חג המצות נאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך". רש"י לומד מפסוק זה שישנה מצווה מן התורה להזכיר את יציאת מצרים בכל יום. במסכת ברכות (פרק א משנה ה) חולקים בן זומא וחכמים מה מוסיפה המילה "כל" בפסוק זה. לפי בן זומא, מילה זו רומזת שיש להזכיר את יציאת מצרים אף בלילה. לפי חכמים, המילה רומזת שזכור את יציאת מצרים גם אחרי הגאולה העתידית. דברי בן זומא נחשבים חידוש גדול, עד שאמר רבי אלעזר בן עזריה שעד היותו כבן שבעים לא זכה לכך. ברם הראשונים חולקים בהבנתו – לפי הרמב"ם, מאז ומעולם נאמרה פרשת ציצית ויציאת מצרים בלילות, ואף היה ברור להם שיש מצווה מן התורה לקרוא אותה. החידוש הוא שבן זומא מצא לכך מקור בפסוקים.

מדוע שפרשה זו לא תוזכר בלילה? המאירי מציע לכך שתי סיבות – א. הזכרת האמונה בה' שהוציאנו ממצרים מובאת במסגרת פרשת ציצית, המתקיימת ביום בלבד. ב. המצווה היא לזכור את יום היציאה. האם ראוי להזכירה בלילה? הראב"ד אומר שתמיד קראו את פרשת ציצית בלילה. עד ימי בן זומא, ההנחה הייתה שקריאה זו היא מדרבנן. בן זומא חידש שיש בכך קיום של מצווה דאורייתא. ברם, חכמים החולקים עליו עדיין סוברים שמצווה זו היא מצווה דרבנן. הרשב"א סובר שעד ימי בן זומא לא קראו את פרשת ציצית בלילה, כלל.

אם כך, מה יעלה מן הראשונים הללו להלכה? לפי הרמב"ם – לא ברור אם מוסכם שיש מצווה מן התורה להזכיר את יציאת מצרים בלילות, והמחלוקת היא רק אודות המקור.

לפי הראב"ד – דבר זה נתון במחלוקת תנאים. לכאורה לפי חכמים אין מצווה להזכיר את יציאת מצרים בלילות. לפי הרשב"א – לכאורה מאז דרשתו של בן זומא, דבריו התקבלו להלכה, ומתייחסים להזכרת יציאת מצרים בלילות כמצווה מן התורה.

(מעבר לכל זאת, יש לבחון את השאלה אם יש מצווה מן התורה להזכיר יציאת מצרים בימים, או שמא אף זה מוטל במחלוקת).

האם הרמב"ם סובר שהזכרת יציאת מצרים היא מצווה מן התורה?

הרמב"ם פוסק שמצווה להזכיר את יציאת מצרים ביום ובלילה, לקיים את מה שנאמר "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך".

המנחת חינוך תמה – מדוע הרמב"ם אינו מונה את המצווה הזאת, לא בספר המצוות ולא בכותרת להלכות קריאת שמע? האור שמח אומר שהקב"ה ציווה אותנו לקיים את מצוות הפסח וחג המצות בכדי לזכור את יציאת מצרים כל הזמן. הוא לא ציווה להזכיר את יציאת מצרים בשאר השנה. כאשר חכמים תיקנו שיזכירו את יציאת מצרים, תקנה זו מקיימת את המצווה לזכור את יציאת מצרים יום ולילה. אין מצווה להזכיר, אך יש מצווה לזכור. מצד שני, מכיוון שהזכרה היא דרך מצוינת לזכור, יש בהזכרה זו קיום של מצווה מן התורה. הגר"ח מציע שני ביאורים להשמטת הרמב"ם –

א. אנו קוראים את יציאת מצרים בלילות. כלומר, פסקנו כבן זומא, שלעתיד לבוא לא נזכיר את יציאת מצרים, אלא רק את הגאולה העתידית. אם כך, זו מצווה שעתידיה להתבטל, והרמב"ם אינו מונה מצוות שעתידות להתבטל. הרשב"א בתשובה מבאר שגם לפי בן זומא, בעתיד לא נזכיר את יציאת מצרים. כפי שמפורש בפסוק שבן זומא מביא כראיה לשיטתו, הטעם לכך אינו מפני שכבר לא יהיה עניין להזכיר את הנסים הגדולים שהקב"ה עשה עבורנו, אלא להיפך – מפני שיהיו נסים גדולים יותר לשבחו בהם. אם כך, לפי הרשב"א זו איננה מצווה שעתידיה להתבטל, אלא להתעדכן. כפי שמבאר זאת באבן האזל "יסוד ענין זכירת יציאת מצרים הוא יסוד אמונת ההשגחה, ואם כן לימות המשיח תכלל המצווה על כל הגאולות והיא מצווה אחת".

ב. הזכרת יציאת מצרים היא מצוות קבלת עול מלכות שמיים. היא חלק ממצוות קריאת שמע. יש בה קיום של קבלת עול מלכות שמיים, אך אין בה מצווה עצמאית. יציאת מצרים היא התשתית לקבלת מלכות שמיים (פרשה א' של קריאת שמע) וקבלת עול מצוות (פרשה ב').

יש לפי כיוון זה, מהות הזכרת יציאת מצרים היא (כלשון המדרש) להזכיר לנו שהקב"ה הוציא אותנו כדי להיות עבדיו, לא בניו. בהזכרת יציאת מצרים יש קבלת נועם עול מלכותו.

על פי תירוץ זה, אך מובן מדוע קוראים את הפרשה הזאת כפרשה השלישית של קריאת שמע.

רש"י והרמב"ם אומרים שלמרות שמצוות ציצית איננה נוהגת בלילה, קוראים את הפרשה הזאת מפני הזכרת יציאת מצרים שבה. ניתן להבין את דבריהם בשני אופנים –

א. מתברר שמטרת קריאת פרשה זו היא הזכרת יציאת מצרים, ולא הזכרת מצוות ציצית.

ב. מטרת קריאת הפרשה היא הזכרת מצוות ציצית. בלילה טעם זה איננו תקף, אך קוראים את הפרשה למטרה אחרת – להזכיר את יציאת מצרים (סיבה שניונית לקריאת הפרשה).

השאגת אריה טוען שהטעם השני הוא הנכון, מדברי רבי יהושע בן קרחה. רבי יהושע מבאר שקוראים את פרשת "ויאמר" אחרונה מפני שהיא נוהגת ביום בלבד. אם תקנת קריאת הפרשה תוקנה בכדי להזכיר את יציאת מצרים, להלכה יש להזכירה ביום ובלילה! מדברי רבי יהושע מוכח שמטרת התקנה היא להזכיר את מצוות ציצית.

בשיעור זה למדנו את יסוד חובת מצוות קריאת שמע והזכרת יציאת מצרים. בשיעורים הבאים נעמיק בזמני קריאת שמע, הנובעים מהפסוק "בשכבך ובקומך".